

# DANSKE BYBOERS MØDE MED LEJESOLDATER UNDER SYVÅRSKRIGEN

■ IBEN FONNESBERG-SCHMIDT

Pinsedagsaften 1569 blev helligdagsfreden i Roskilde brudt af en ung piges råb om hjælp. Pigen var blevet sendt ud af sin husbond, Mads Smed, for at finde husstandens får, men på gaden blev hun overfaldet af en skotsk lejesoldat, som var indkvarteret i byen sammen med sin fænnike. Det blev startskuddet til nogle voldsomme begivenheder, som udspandt sig i Roskilde over de næste par dage, og som så byens indbyggere i åben konfrontation med de skotske lejesoldater. Sådanne sammenstød sås flere steder under den såkaldte Syvårskrig (1563-70) mellem Danmark og Sverige, hvor den danske konge i vid udstrækning benyttede af sig af udenlandske lejesoldater, som i perioder var indkvarterede hos indbyggerne i de danske købstæder. Det er denne artikels formål at diskutere, hvordan mødet mellem disse to grupper, bysamfundet og det militære kollektiv, formede sig under Syvårskrigen, og hvordan byboerne opfattede de lejesoldater, de skulle have boende i deres by.

I sommeren 1563 havde kong Frederik 2. (1559-88) erklæret krig mod kong Erik 14. (1560-68) af Sverige i et forsøg på at fastslå sin position i Norden og Østersøområdet. I den efterfølgende konflikt stod den svenske konge over for en dansk-lybsk-polsk alliance. Den danske konges hær bestod af adelsrytteriet, udbudte mænd fra by- og bondebefolkningen samt lejesoldater (såvel fodfolk som ryttere), som hovedsageligt kom fra de skotske og tyske lande.<sup>1</sup> I sensommeren 1563 rådede Frederik 2. over godt 25.000 lejetropper, men antallet af lejesoldater varierede gennem krigen, afhængigt af kongens strategi og ikke mindst hans finansielle situation.<sup>2</sup> Den danske krigsførelse var således fulgt med den fælleseuropæiske mi-

---

<sup>1</sup> I det følgende har jeg valgt at bruge den noget anakronistiske fællesbetegnelse 'lejesoldat', da den dækker såvel fodfolk som ryttere og alle nationaliteter.

<sup>2</sup> Frede P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*, København: Den danske historiske forening 1982, s. 73. Kurt Villads Jensen vurderer antallet til ca. 30.000 lejesoldater, Kurt Villads Jensen, Knud J. V. Jespersen, og Gunner Lind: *Danmarks Krigshistorie. Bind 1. 700-1814*, København: Gads Forlag 2008, s. 150. Det store antal hyrede soldater i sommeren 1563 afspejlede kongens håb om en kortvarig krig og var ikke normen i de efterfølgende krigsår. For lejesoldaternes antal, rekruttering og sold, se Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 17 og s. 254; Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance Be Forgot... Scottish-Danish relations c.*

litærteknologiske udvikling i senmiddelalderen og tidlig moderne tid, som så en markant vækst i hærenes størrelser og en udpræget brug af lejesoldater.<sup>3</sup>

De lejetropper, der i løbet af krigen blev hyret af den danske konges hververe, var indkvarterede i byer og på landet, mens de ventede på at komme i aktion eller blive aftakket.<sup>4</sup> Indkvarteringerne blev styret fra centralt hold, og soldaterne blev fordelt mellem byerne ud fra byens størrelse og dens afstand til det potentielle indsatsområde; byboerne fik typisk besked på at huse en fænnike eller to.<sup>5</sup> Mændene kom dog ikke altid alene: ligesom andre steder i Europa medbragte lejetropperne (trods kongelige forbud) ofte koner, kærester og drenge.<sup>6</sup>

Indkvarteringernes længde varierede fra én nat til flere måneder, og byernes råd fordelte formodentligt soldaterne blandt borgerne efter formue; befalingsmænd placeredes hos rådmænd.<sup>7</sup> Borgerne fik ofte deres udgifter ved indkvarteringen godtgjort – enten af kongen eller af soldaterne selv. Der var forskellige ordninger, som blandt andet afhang af lejesoldaternes ansættelsesbetingelser, sådan at soldater antaget på månedssold selv skulle dække deres leveomkostninger.<sup>8</sup>

---

1450-1707, Odense University Studies in History and Social Sciences 114, Odense: Odense University Press 1988, bind 2, s. 99-110, har en oversigt over skotske lejesoldater i dansk tjeneste under Syvårskrigen.

<sup>3</sup> For en nyere samlet oversigt over udviklingen i den danske krigsførelse, se Jensen, Jespersen og Lind: *Danmarks Krigshistorie*. Et kort overblik over debatten om 'den militære revolution' fås i Clifford J. Rogers: "The Military Revolution in History and Historiography", i Clifford J. Rogers: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder: Westview Press 1995, s. 1-10.

<sup>4</sup> Se f.eks. 29. juli 1568, *Kancelliets Brevbøger*, 39 bind, København: Rigsarkivet, 1885-2005, bind 3 s. 360. I andre tilfælde blev lejesoldaterne indkvarterede for at styrke byens forsvar, sådan som det sås i Halmstad i efteråret 1563, Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 77-78.

<sup>5</sup> Se f.eks. brev af 25. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, s. 567. En fænnike kunne bestå af op til 500 mand, men havde oftest et par hundrede mand. Af og til ses større mængder: se f.eks. brev af 1. oktober 1563, *Kancelliets Brevbøger*, s. 340.

<sup>6</sup> Se f.eks. breve af 22. august 1559 og 28. juni 1560, *Kancelliets Brevbøger*, hhv s. 304 og s. 417. Jvfr. også Geoffrey Parker: *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500-1800*, 2. udgave, Cambridge: Cambridge University Press 1996, s. 77-78 og Emil Madsen: "Om Fodfolket i de danske Hære i det 16. Aarhundrede", *Historisk Tidsskrift* 7 (1), 1897-1899, s. 162-215 på s. 178 og s. 184. For en diskussion af disse kvinders vilkår, se Maria Sjöberg: *Kvinnor i fält, 1550-1850*, Hedmora: Gidlunds Forlag, 2008. For et indblik i lejesoldatens liv og entourage, se den unikke og derfor meget brugte dagbog skrevet af en lejesoldat i Tredievårskrigen, formodentligt Peter Hagendorff fra Magdeburg: *Ein Söldnerleben im Dreissigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, red. Jan Peters, Berlin: Akademie Verlag 1993; uddrag i Hans Henrik Appel: "Vaagen Mand er Ond At Vække". *Svenskekrigene 1563-1720*, København: Tøjhusmuseet 2002, s. 99-109; kilden er indgående behandlet i Hans Henrik Appel: "Krigshåndværk, gudfrygtighed og den militære disciplin", i Charlotte Appel et al: *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener*, Ebeltoft: Forlaget Skipperhoved 2002, s. 143-171, særligt s. 159-167.

<sup>7</sup> Grethe Jacobsen: *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600*, København: Museum Tusulanums Forlag 1995, s. 298.

<sup>8</sup> Emil Madsen: "Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16de Arhundrede" I-IV, *Militært Tidsskrift* 27-31, 1898-1902, Tillægshæfter, s. 43-44, s. 48 og s. 236.

Indkvarteringerne gav naturligvis nogle byboer mulighed for at sælge varer eller ydelser – hvad de så gjorde på mere eller mindre ærlig vis.<sup>9</sup> Men overordnet set var det en stor økonomisk og logistisk belastning for byboerne at skulle skaffe de indkvarterede mad og drikke, foder og andre fornødenheder – frembringe råvarer og bruge arbejdskraft på forarbejdning af råvarerne, og på den måde få lagt beslag på hvad der måtte være af ressourceoverskud. Og dette foregik vel at mærke i en tid, hvor kravene om bidrag til krigsindsatsen regnede ned over de danske byer, især i Østdanmark nær krigszonen. De skulle sende krigskarler, skibe til færgefart og provianttransport, båds mænd, skippere, tømrere, bartskeerere, øl, heste, penge, brød, havre, kedler, støvler, lædersække og meget andet.<sup>10</sup>

Dertil kom de fysiske og sociale problemer ved at skulle dele byens rum med en stor flok bevæbnede, krigserfarne og kampdygtige mænd. Krigsmændene må have domineret byen og dens lyde, når de – ubeskæftigede som de var en stor del af dagen – fordrev tiden med snak, druk, musik og andre forlystelser. De bevarede kilder viser da også, at indkvarteringerne flere gange resulterede i konfrontationer mellem byboer og indkvarterede, sådan som det sås i Roskilde i pinsen 1569.

#### OPTØJER, OPRØR OG OVERGREB

Roskilde-sagen kendes med en del detaljer, fordi der er bevaret et brev fra byens råd til rigshofmester Peder Oxen (1520-75). Her beskrev rådet de ulykker, som de indkvarterede skotske lejesoldater forårsagede, når de overfaldt byens beboere og chikanerede dem, f.eks. ved at slå deres hunde ihjel. Men klagen drejede sig primært om sagen om Mads Smeds tjenestepige. Efter overfaldet på gaden trak lejesoldaten hende med til sit herberg, hvor han voldtog hende; men derefter fik hun vristet hans kniv fra ham og dræbte ham. Mens dette stod på, hørte Mads Smed fra andre i gaden, hvad der var sket. Han gik ud for at finde hende og tog sin svend og to skotske lejesoldater, som han havde indkvarteret, med. De fandt ikke pigen, men hun kom kort efter løbende hjem og fortalte, hvad der var sket. Næste morgen kom den skotske kaptajn, Alexander Durham, og arresterede pigen og hendes husbond,<sup>11</sup> men efter protester fra Mads' hustru og en række borgere blev Mads dog hurtigt sat fri. Så begyndte balladen for alvor: oprørte over drabet på deres krigsfælle ville de skotske lejesoldater ikke lade Mads gå. De troppede op ved byens rådhus med ladte våben og truede med at dræbe ham. Rådet bad nu kongen om hjælp; han reagerede hurtigt og befalede kaptajn Durham at løslade både

<sup>9</sup> For eksempler på byboernes (og andres) overpriser for de varer, de leverede til lejesoldaterne, se breve af 18. juli 1563 og 20. november 1563, *Kancelliets Brevbøger*, hhv. s. 285 og s. 358; for problemer med at få betaling for de varer, lejesoldaterne købte, se brev af 15. juli 1563, *Kancelliets Brevbøger*, s. 280.

<sup>10</sup> Kravene til byerne under Syvårskrigen kan følges nøje i *Kancelliets Brevbøger*.

<sup>11</sup> For Durhams karriere, se Riis: *Should Auld Acquaintance*, bind 2, s. 87 og s. 103.



Illustration 1: En landsknægthore. Tysk træsnit fra omkring 1560 af Martin Weygel (d. før 1578) (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

Mads og pigen. Pigen havde kun handlet i nødværge, og hvis hun skulle straffes, var det byens øvrighed, der skulle gøre det, ikke kaptajn Durham, fastslog han.<sup>12</sup>

En anden klage kom fra Odense bys råd i efteråret 1570, kort efter at Syv-årskrigen krigshandlinger var afsluttede. En skotsk lejesoldat, som havde været indkvarteret i Odense i foråret og sommeren 1570,<sup>13</sup> var blevet aftakket og besluttede sig så for at blive i byen. Han fik borgerskab, så han kunne slå sig ned med sit håndværk, skomageriet, og i november samme år blev han gift med en lokal borgerdatter. Natten efter brylluppet kom tre skotske lejesoldater, som ikke havde været inviteret til festen, og ville overfalde brudeparret. De barrikaderede sig dog i soveværelset, så i stedet gik de skotske soldater efter brudens far. Optøjerne

<sup>12</sup> *Danske Magazin*, 1.-8. rk., København 1745-1995, bind 4:6, s. 318-320.

<sup>13</sup> Se brev af 25. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, s. 567.

førte til, at en anden, helt udenforstående odenseaner blev dræbt. De tre skotske soldater blev taget i forvaring af skotterne selv. Byens råd bad nu om rigshofmesterens støtte i sagen; men vi kender ikke sagens videre forløb.<sup>14</sup>

Der er mange andre eksempler på de voldsomheder, som lejesoldaterne, individuelt eller kollektivt, forårsagede, gemt i det bevarede kildemateriale. Der er beretninger om seksuelle overgreb, mishandlinger og overfald begået i byerne og på landet af tyske og skotske lejesoldater, som i Ystad i foråret 1569, hvor ritmester Franz Warburg og hans tyske lejesoldater tyranniserede befolkningen og endda gennembankede byfogedens svend, da han forsøgte at stoppe deres overgreb mod en kvinde.<sup>15</sup> Der er beretninger om slagsmål mellem lejesoldater og byboer, som da tyske lejesoldater kom op at slås med nogle af indbyggerne i Helsingør i 1568, og om ballade internt i gruppen af krigskarle, som da den skotske kaptajn Richard Scougall i 1570 stod anklaget for drabet på en anden skotsk lejesoldat, William Straton.<sup>16</sup> Der er også mange beretninger om plyndringer og ødelæggelser, som i Halmstad sidst på året 1563.<sup>17</sup> Det gik især galt, når der manglede forsyninger eller penge til at betale lejesoldaterne. Allerede få måneder inde i krigen havde Frederik 2. store problemer med at skaffe lejesoldaterne sold, og det førte til oprør, f.eks. i Ystad i foråret 1565, hvor tyske lejesoldater fra Georg von Holles regiment på grund af problemer med deres sold tog nogle danske rigsråder, der var sendt ud for at mønstre dem, til fange. Uroen bredte sig til Malmø, hvor tyske lejetropper fra Daniel Rantzaus regiment tog deres officerer til fange og besatte rådhuset.<sup>18</sup>

Rygter om sådanne voldsomheder må have spredt sig over hele regionen og have indgydt frygt blandt byboerne – en frygt, der kan have fået yderligere næring ved den foragt, som lejesoldaterne udviste for den lokale øvrighed, f.eks. da tyske lejesoldater 1569 angreb byfogedens svend i Ystad, og da svenske ditto 1569 troppede op med ladte våben foran Roskilde rådhus og truede byboerne.<sup>19</sup>

<sup>14</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 318-320; denne sag er også diskuteret af Knud J.V. Jespersen: "Lov og orden – ret og pligt", i E. Ladewig Petersen et al.: *De fede år. Odense 1559-1660*, Odense Bys Historie 2, Odense: Odense Universitetsforlag 1984, s. 188-190.

<sup>15</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 316-318; original i Rigsarkivet, DK: B 44: Danske Kancelli: Indlæg til Registranterne samt henlagte Sager 1534-71; se også Jensen, *Danmarks konflikt*, s. 265-266, note 36.

<sup>16</sup> Allan Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Ringe: Misteltenen 1985, s. 23 og s. 63; Riis: *Should Auld Acquaintance*, s. 107 og s. 109.

<sup>17</sup> Breve af 15. februar 1564 og 5. maj 1564 i Holger Fr. Rørdam (red): *Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især i det 16. Århundrede. Monumenta historiae danicae*, 1. række, bind 1-2, 2. række, bind 1-2, København: G.E.C. Gad 1873, 1875, 1884, 1887, 2. række, bind 1, s. 386 og 391; Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 77-79. For kongens erkendelse af sammenhængen mellem forsyningssituationen og lejesoldaternes plyndringer, se breve af 9. juni og 26. juni 1563, *Kancelliets Brevbøger* henholdsvis s. 264 og s. 274.

<sup>18</sup> Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 135-136; lignende begivenheder sås i Ystad i sommeren 1567 hvor lejesoldater fra Joachim von Platens fænnike fra von Holles regiment gjorde oprør; Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 226.

<sup>19</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 317 og s. 319.

Byboernes frygt for lejesoldaters voldspotentiale lyser flere steder ud af materialet, f.eks. af et brev fra Ystads råd af 27. april 1569, som fortæller, at flere af byens indbyggere er flygtet fra deres huse midt om natten på grund af tyske lejesoldaters overgreb.<sup>20</sup>

## ET FREMMED KOLLEKTIV

I de mere detaljerede klageskrivelser fra byerne ses to forskellige måder at referere til lejesoldaterne.

Den ene finder vi i et vidnesbyrd om Odense-sagen fra 1570, som er skrevet af en menig indbygger i byen, brudens far. Han refererer simpelthen til lejesoldaterne som "Skotterne"; han benytter ikke navnet på deres fænnike eller høvedsmand og angiver heller ikke individernes militære rang eller navn, selv om dette kunne have været relevant for brevmodtagerne, og selv om han højst sandsynligt havde nogle af disse oplysninger. For ham var de simpelthen "Skotterne", og der etableres en kontrast mellem byens indbyggere, som enten nævnes ved navn eller karakteriseres som "fattige mænd" eller "dannemænd", og lejesoldaterne, som fremstilles som en samlet, distinkt gruppe, et fremmed kollektiv.

At denne menigmand valgte at kalde lejesoldaterne "Skotterne" behøver ikke at betyde, at han tillagde dét, at de havde en anden nationalitet og et andet sprog, synderlig stor betydning. Indbyggerne i de danske byer i 1500-tallet var vant til indvandrere. Der var især mange tyske håndværkere og købmænd, men der sås også mange skotter. De største skottekolonier fandtes i de store handelsbyer ved Øresund, nemlig Helsingør, Malmø og København, men skotske indvandrere fandtes også – i mere begrænset antal – i mange andre danske købstæder, herunder Odense. De kan følges i det danske købstadsmateriale allerede fra før år 1500, og mange af dem besad velansete erhverv som købmænd, lærde og håndværkere og kunne altså ses i bybilledet.<sup>21</sup>

Det ser da ikke ud til at have gjort den store forskel for byboerne, om det krigsfolk, der kom til byen, var danske eller udenlandske. Da Helsingørs råd i sommeren 1563 ville forberede byens indbyggere på det store rykind af krigsfolk, der snart ville komme til byen, talte man indledningsvist om krigsfolk "baade her wdj riigit hiemme och en part wdenlenndiske", men i resten af indførelsen blev de to grupper slået sammen og blot kaldt det "fremmid folch".<sup>22</sup>

De udenlandske lejesoldater, som byerne skulle have indkvarteret under Syv-årskrigen, var fremmede for byboerne blandt andet i den forstand, at de ikke – som det ellers var praksis – kunne identificeres familiemæssigt eller geografisk (som

<sup>20</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 317 (Ystad), se også her s. 323 (Odense).

<sup>21</sup> Riis: *Should Auld Acquaintance*, bind 2, s. 258-259 og s. 271-272; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, s. 20-37.

<sup>22</sup> Karen Hjorth og Erik Kroman (red): *Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565. Rådstueprotokol og bytingbog*, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1981, s. 291-292.



*Illustration 2: En lejesoldat omfavner en ung kvinde. Tysk radering af Daniel Hopfer (1470-1536) (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)*

søn af den og den, fra den eller den by eller det eller det herred).<sup>23</sup> De kom naturligvis heller ikke med et skudsmål, sådan som tilflyttere gjorde.<sup>24</sup> De stod på den måde uden for det sociale kontrolsystem, hvor ry, ære og anseelse var de elementer, der både bandt samfundet sammen og holdt samfundets medlemmer i skak.<sup>25</sup>

Lejesoldaterne udgjorde et kollektiv, som var distinkt fra bysamfundet blandt andet ved dets retslige system: krigsfolket stod uden for lokal ret og skulle følge de krigsartikler, der var udstedt af krigsherren. Under Syvårskrigen havde man Frederik 2.s krigsordinans af december 1564, som gjaldt hele krigsfolket, både udskrevne og lejede (dog ikke rytteriet).<sup>26</sup> Byernes råd erkendte, at lejesoldaterne retsligt set tilhørte et lukket kollektiv uden for deres rækkevidde,<sup>27</sup> men der var samtidig en forståelse af, at byens øvrighed ikke var ganske afmægtig, for man kunne gå til kongen, der som krigsherre og køber af lejesoldaternes ydelser havde indflydelse over tropperne. Derfor ser vi en række klageskrivelser (f.eks. de omtalte breve fra Roskilde 1569 og Odense 1570), hvor byrådene anmodede kongen om at sørge for, at de militære retssystemer straffede de overgrebsmænd, der huserede i deres by.

Den anden måde at referere til lejesoldaterne på ses netop i sådanne klagebreve fra byernes råd. Her blev nemlig typisk brugt en række militære titler – i et brev fra Ystad tales der om en ritmester blandt de tyske lejesoldater, mens brevet fra Odense råd nævner en skotsk “captain”, en profos og så videre. Roskildes råd valgte i deres brev en mellemform, hvor man til dels refererede til byens indkvarterede lejesoldater med samlebetegnelsen “thisse Skotther”, men også viste en forståelse af kollektivets organisation ved at bruge et par militære titler.<sup>28</sup> Byrådenes måde at referere til lejesoldaterne afspejler altså, at flere byers rådmænd og borgmestre havde indsigt i den militære organisation: det var dem, der forhandlede med lederne af de indkvarterede soldater; de havde som nævnt disse ledere indkvarteret – og så havde nogle af dem måske selv været tvunget ud i udbud.

<sup>23</sup> Bymaterialet bugner af eksempler på denne identifikationspraksis; se f.eks. *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1559, s. 75, 86 og 88 samt s.a. 1562, s. 143.

<sup>24</sup> Materialet fra byerne rummer utallige eksempler på skudsmåls brug og betydning; se f.eks. *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1554, s. 19; s.a. 1563, s. 303-304; og s.a. 1564, s. 393; og Erik Kroman (red): *Ribe Rådssædeombøger 1527-1576 og 1580-1599*, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1974, s. 167 (s.a. 1587).

<sup>25</sup> Se f.eks. Erling Sandmo: “Æren og æreskrænkelsen”, i Kåre Tønnesson: *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*, Oslo: Avdeling for historie, Universitetet i Oslo og Den norske historiske forening 1994, s. 81-86.

<sup>26</sup> Krigsartikler af 11. december 1564, i V. A. Secher (red): *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve*, 6 bind, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1887-1918, bind 1, s. 260-274. Se diskussionen af disse artikler i Jeppe Büchert Netterstrøms artikel i dette bind og i Appel: “Krigshåndværk, gudfrygtighed”, s. 152.

<sup>27</sup> Se f.eks. *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 25-26 (Ystad).

<sup>28</sup> Se brevene fra Ystads, Odenses og Roskildes råd i *Danske Magazin* 4:6, hhv. s. 316-318, s. 321-322 og s. 318-320.



I 1500-tallet rådede kongen ikke over en stående hær, men måtte sammensætte sin styrke, når behovet opstod.<sup>29</sup> Resultatet var, at krigsfolket i 1500-tallet var en stor og kompleks gruppe, som deltog i krigen på meget forskellige betingelser: der var nationale udbudte tropper fra land og by, hvor mændene tjente midlertidigt; der var rigets adelstropper; og så var der lejesoldaterne, hvoraf nogle havde det militære som fast erhverv, mens andre kun tog midlertidig tjeneste som lejesoldat, drevet af økonomisk nødvendighed eller eventyrlyst.<sup>30</sup> Den sociale arbejdsdeling, som Gunner Lind diskuterer i indledningsartiklen i dette nummer, havde således på denne tid en meget midlertidig karakter.

Byerne havde altså pligt til at stille mænd til rigets hær og flåde. Centraladministrationen specificerede, hvor mange mænd hver by skulle stille, og hvornår og med hvilket udstyr de skulle møde. Under Syvårskrigen skulle Roskilde f.eks. stille mænd fire gange, med mellem 10 og 30 mand per gang; Odense skulle også stille mænd fire gange, men med mellem 40 og 50 mand.<sup>31</sup>

Men skønt der af og til i kildematerialet kan spores en vis stolthed hos købstadsfolkene over deres militære indsats, som f.eks. i visen *Kong Hans og Sten Sture* om erobringen af Stockholm,<sup>32</sup> var der generelt stor modvilje mod at komme i udbud (og dermed forlade familie og næringsvej og risikere liv og førlighed).<sup>33</sup> Derfor blev det meget almindeligt at borgerne, individuelt eller kollektivt gennem magistraten, hyrede lokale mænd til at tage ud, og mange af de mænd, der blev sendt af sted, var således fattige svende eller i nogle tilfælde halv-kriminelle, som fik eftergivet deres straf mod at tage ud.<sup>34</sup> Det medvirkede så yderligere til, at

<sup>29</sup> Permanente regimenter blev oprettet i Danmark i 1614-1615, Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, Odense: Odense Universitetsforlag 1994, s. 39.

<sup>30</sup> For 'midlertidige' lejesoldater, se John R. Hale: *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620*, 2. udgave, Stroud: Sutton Publishing 1998, s. 138. For senere hvervede soldaters motiver, se Carsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, København: Museum Tusulanum, s. 120-123. For adelstropperne, se Gunner Lind: "Den danske adel og den militære revolution", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Århus Universitetsforlag 2001, s. 576-603.

<sup>31</sup> For de danske byers militære forpligtelser, se Iben Fonnesberg-Schmidt: "Købstædernes militære ydelser før 1570", i Søren Bitsch Christensen: *Renæssancens befæstede byer*, Århus: Århus Universitetsforlag 2011, s. 99-145.

<sup>32</sup> Hakon Grüner-Nielsen (red): *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, 7 bind, København: Gyldendalske Boghandel 1912-1930, bind 1, nr. 1, vers 42, s. 11.

<sup>33</sup> I nogle tilfælde overfaldt byboer de rådmænd, der udskrev dem: se f.eks. brev af 22. marts 1567, *Kancelliets Brevbøger*, s. 167.

<sup>34</sup> Se f.eks. sagen om Niels Lauritsen Woghals [Vovehals] fra Ribe i 1568, *Ribe Rådstedombøger*, s. 99-100.

krigstjeneste ikke nød stor prestige blandt byboerne.<sup>35</sup> For at sikre såvel kvaliteten som (rettidigt) fremmøde af byernes kontingenter begyndte centralmagten i 1500-tallet at kræve, at byens udbud blev ledet af et eller flere rådsmedlemmer.<sup>36</sup>

Byernes militære forpligtelser betød, at selv om de indkvarterede lejesoldater for byboerne udgjorde et fremmed kollektiv, var der nogle byboer – nemlig dele af rådmandseliten og nogle af de fattigere indbyggere, som selv havde været sendt ud i rigets tjeneste, måske endda for ganske nylig – som havde indsigt i og kendskab til dette kollektivs opbygning. Social status og personlige erfaringer og relationer influerede således på den måde, hvorpå man opfattede og refererede til lejesoldaterne.

“... DE HANDLEDE SÅ UBLUELIGT OG UKRISTELIGT MED HENDE ...”

Det er slående, at der i byernes klageskrivelser var særligt fokus på de seksualforbrydelser, som lejetropperne begik mod lokale kvinder. Sådanne sager blev refereret med mange detaljer, mens voldsepisoder fik mindre opmærksomhed – ja, af og til fik manddrab bare en enkelt linje.<sup>37</sup> Det afspejler formodentligt både retslige og sociale forhold. Når det i Roskilde råds brev om angrebet på Mads Smeds tjenestepige blev understreget, at pigen højlydt havde gjort modstand og havde anklaget voldtægtsmanden ved første lejlighed, var det formodentligt for at få

<sup>35</sup> Det ændredes dog i 1600-tallet, hvor det militære efter borgervæbningernes reorganisation nød større prestige hos borgerne. Se Søren Bitsch Christensen: “De væbnede borgere – borgervæbningerne fra 1536 til 1660”, i Søren Bitsch Christensen: *Renæssancens befæstede byer*, Århus: Århus Universitetsforlag 2011, s. 147-196. Samtidigt begyndte militærfaglig litteratur at vinde indpas hos en bredere del af det stadigt mere selvbevidste borgerskab, Gunner Lind: “Kong Frederik og Murermester Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum”, *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 7-34, og John T. Lauridsen: “Borgerkultur i 1500- og 1600-tallet”, i John T. Lauridsen: *Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier*, København: Museum Tusulanums Forlag 1999, s. 57-70.

<sup>36</sup> Der var store problemer med deserteringer og manglende fremmøde: I 1569 havde kongen således udskrevet knap 800 mænd af købstæderne, men mere end halvdelen, 452, mødte simpelthen ikke op, P.V. Jacobsen: “Bidrag til Kundskab om de danske Købstæders Borgervæbning og Deeltagelse i Krigsvæsenet i en Deel af det 16de Aarhundrede”, *Nyt Historisk Tidsskrift* 1, 1847, s. 129-236 på s. 181-182; se også breve af 15. marts 1564, *Kancelliets Brevbøger*, s. 402-403, og 29. april 1566, *Kancelliets Brevbøger*, s. 42. For kongelige forsøg på reducere deserteringer og udeblivelser, se krigsartiklerne af 1564, *Corpus Constitutionum*, bind 1, s. 260-274, og breve af 7. maj 1567 og 27. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, hhv. s. 195 og s. 567.

<sup>37</sup> Se sagen fra Odense i 1570: *Danske Magazin* 4:6, s. 321.

etableret, at der retligt set var tale om voldtægt.<sup>38</sup> Der blev også gjort meget ud af at forklare, at tjenestepigen var ude i sin husbonds ærinde og altså var en ærbar pige, som ikke strejfede rundt i gaderne om aftenen som en skøge. Noget lignende ses i Ystads råds brev fra 1569, hvor et af ofrene blev karakteriseret som en kvinde, der “all sinn dage haffuir holdditt sig erligenn och well och weritt wberøgtidtt”, mens en anden kaldes en “dannekvinde”.<sup>39</sup> Denne understregning af kvindernes ærbarhed var måske endnu et forsøg på at fastslå, at samkvemmet ikke var sket med kvindernes samtykke. Men det er også meget muligt, at den afspejler en opfattelse i byerne af, at alvorligheden i voldtægtssager afhang af kvindens livsførelse og moral. En sådan sondring fandtes ikke i gældende lov i 1569, men blev indført med ægteskabsordinansen af 1582, blot 13 år senere, vel netop fordi det i de år var den almindeligt udbredte opfattelse.<sup>40</sup> Under alle omstændigheder repræsenterede voldtægterne i datidens samfund et særligt groft norm- (og lov-)brud, for ud over de fysiske og psykiske implikationer krænkede de også den pågældende kvindes (og families) ære, som netop i høj grad handlede om hendes seksuelle moral og integritet.<sup>41</sup>

Klagebrevens beskrivelser viser, at brevskriverne så lejesoldaternes seksuelle adfærd som anderledes og usædvanligt voldsom. Ystads råd skrev således om et af de seksuelle overgreb, at soldaterne havde “handlitt saa wblueligenn och wchresteligen mett hinde etc., ydermere enn wy till nogenn god mand schriffue torffue”.<sup>42</sup> De blev altså forbundet med en særdeles aggressiv seksualitet, og med

<sup>38</sup> Jacobsen: *Kvinder, køn og købstadslovgivning*, s. 130, og Helle Møller Sigh: “Seksuelle forbrydelser og skyld. Kanonisk rets indflydelse på konstruktionen af det kvindelige og det mandlige i de danske landskabslove”, *Historisk Tidsskrift* 111 (2), 2010, s. 289-336 (tak til Nina Koefoed for diskussion af dette). Roskilde råds beskrivelse af, at pigen var blevet slået “blaa og blodigh”, *Danske Magazin* 4:6, s. 319, minder om bestemmelserne i gårdsretterne, som fastslog, at kvinden skulle have spor, “blåt kød”, af volden, se Erik af Pommerns gårdsret, § 12 i L.A. Kolderup-Rosenvinge (red): *Samling af gamle danske Love*, 5 bind, København: Gyldendal 1821-1827, bind 5, s. 31, og Frederik II's gårdsret af 1562, § 15 *Corpus constitutionem*, bind 1, s. 189, og foregriber de krav, der formuleredes i Christian 5.s Danske Lov af 1683.

<sup>39</sup> Se *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 10 og l. 34.

<sup>40</sup> Ægteskabsordinansen af 1582, § IV:6, *Corpus constitutionem*, bind 2, s. 285.

<sup>41</sup> Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense: Odense Universitetsforlag 1999, s. 160. Om ære som henholdsvis retsligt og socialt begreb i det danske samfund i 1500-tallet, se Sandmo: “Æren”, og Chr. L.E. Stemann: *Den danske retshistorie indtil Christian V.'s Lov*, København: Gyldendalske Boghandel 1871, s. 686-692. For en diskussion og applikation heraf, se Pernille Ulla Knudsen: “Sørg for at bevare dit gode rygte. Studier i Helsingørs tingbøger 1549-88”, *Siden Saxo* 13 (2), 1996, s. 2-11, og, for en senere periode, Appel: *Tinget, magten og æren*, s. 499-532, samt Tyge Krogh: “Bødlens og natmandens uærlighed”, *Historisk tidsskrift* 94 (1) 1994, s. 30-57. En oversigt over den righoldige internationale litteratur om dette fås f.eks. i Elizabeth S. Cohen: “Honor and Gender in the Streets of Early Modern Rome”, *Journal of Interdisciplinary History* 22 (4), 1992, s. 597-625.

<sup>42</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 12-13.

deres overgreb angreb de nogle af de centrale værdier og idéer, som holdt samfundet sammen.

“... MED HORER OG GAVTYVE LYSTIGT DRIKKE..”

En anden seksualisering af lejesoldaterne fokuserede på deres omgang med prostituerede. Det ses f.eks. i skuespillet *Kort Vending*, skrevet som en skolekomedie omkring 1570 af Hans Christensen Sthen (ca. 1540-1610), rektor og kapellan i Helsingør (1566-74). Sthen skildrer her en række figurer, som repræsenterer forskellige erhverv og sociale positioner, og som præsenterer sig selv i to monologer. Skuespillet er inspireret af det tyske digt *Bald-anderst* af Hans Sachs (1494-1576) og trækker på det udbredte Dødedans-motiv, men figurerens monologer – og dermed personkarakteristikkerne – menes at være originale.<sup>43</sup>

En af Sthens figurer er en tysk lejesoldat. I sin første monolog lader Sthen ham erklære, at han vil

“... drikke og spille  
med mine øvrige svirebrødre,  
med horer og gavtyve lystigt drikke  
så længe jeg har penge at spille klink med...”<sup>44</sup>

I Sthens fremstilling plejer lejesoldater altså omgang med løstagne kvinder, og hertil kommer så to andre elementer, druk og spil, som også er centrale i Sthens karakteristik. Sthen lader således sin krigsmands afskedssalut være et kort, sorgløst og fandenivoldsk udråb: “Lad fare, lad fare! ... jeg vil endnu svire med frisk mod”.<sup>45</sup>

<sup>43</sup> Jens Aage Doctor: “Efterskrift”, i Jens Aage Doctor (red): *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, København: Munksgaard 1972, s. 138-173 på s. 138-139, s. 143-153 og s. 173; stykket er også indgående diskuteret i Bjørn Poulsen: “Samfundet set af en 1500-tals borger. Om typer og social mobilitet i Hans Christensen Sthens “Kort Vending””, i Claus Bjørn og Benedicte Fønnesbech-Wulff: *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen*, Ebeltoft: Forlaget Skipperhoved 2000, s. 123-139, særligt s. 123-126.

<sup>44</sup> Jens Aage Doctor (red): *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, København: Munksgaard 1972, l. 473-476, oversat s. 119. Sthen lader ham også sige, at han har forbandet folk “med pest og syfilis”, hvilket muligvis også har haft seksuelle konnotationer for publikum; Peder Palladius forbandt i hvert fald smitten med skørlevned, i Lis Jacobsen (red): *Peder Palladius’ Danske Skifter*, 5 bind, København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund 1911-1926, bind 5, s. 140-141. For datidens forståelse af forbindelsen mellem prostitution og syfilis, se teksten til denne artikels illustration 1 og John R. Hale: “The Soldier in Germanic Graphic Art of the Renaissance”, *Journal of Interdisciplinary History* 17 (1), 1986, s. 85-114 på s. 103; se også diskussionerne i Hugo Matthiesen: *De Kagstrøgne. Et blad af prostitutionens historie i Danmark*, København: Gyldendalske Boghandel 1919, s. 28-47, og Rikke Ilsted Kristiansen: “Pokker og fransoser. Et kulturhistorisk blik på syfilis i 1500-1600-tallets Danmark”, *Bibliotek for Læger* 196(1) 2004, s. 29-46, særligt s. 38-40.

<sup>45</sup> *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 2280, oversat s. 119. Se også Kort Vending’s kommentar til krigsmændens levned, *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 505-510.

De samme temaer findes – som blandt andre John R. Hale har vist – i en række afbildninger af især tyske og schweiziske lejesoldater, der blev fremstillet i 1500-tallet af kunstnere som Albrecht Dürer (1471-1528), Hans Baldung (1484-1545) og brødrene Hans Sebald Beham (1500-50) og Barthel Beham (1502-40), og som viser (ofte i allegorisk form) en række aspekter af lejesoldatens liv. Afbildningernes eksistens og ikke mindst de valgte medier (f.eks. træsnit og graveringer, hvoraf der hurtigt kunne trykkes mange eksemplarer) afspejler, at der var en udbredt fascination af lejesoldaterne i Nordeuropa gennem størstedelen af 1500-tallet, omend karakteristikkene blev mere og mere negative, som århundredet skred frem.<sup>46</sup> Særligt i første halvdel af perioden var de dog lavet af mænd, der sympatiserede med eller selv var del af lejesoldaternes verden, og de har derfor typisk en drillende, satirisk karakter. I disse afbildninger vises lejesoldaterne ofte som prostitueredes konsorter og kunder, som i et træsnit af Urs Graf (ca. 1485-1529), hvor to lejesoldater gør sig til foran en prostitueret, mens Døden lurer i et træ bag dem.<sup>47</sup> De prostituerede, som fulgte med lejesoldathærene, var også genstand for opmærksomhed, f.eks. i Niklaus Manuel Deutschs (ca. 1484-1530) værker og i et træsnit af Matin Weygel (d. før 1578) fra omkring 1560, som netop havde titlen "Landsknægtshoren" (illustration 1); Weygels træsnit var ledsaget af teksten: "Hvis du ikke er til overflod og druk, ja, så vil jeg ikke følge dig; hvis jeg bliver hos dig, får du fransosen [syfilis], og du ville ønske, at du var blevet hjemme og aldrig draget ud".<sup>48</sup> Andre steder ses lejesoldaterne som forførrere af mere ærbare piger; et eksempel er Daniel Hopfers (1470-1536) radering, som viser en lejesoldat, der omfavner en ung pige under et træ med fristende æbler; han er slangen for hendes Eva i Edens have (illustration 2).<sup>49</sup> Man finder også fremstillinger af lejesoldaternes spil og druk, som når Urs Graf i en gravering lader motiverne på en fanebærers fane være en vinflaske, terninger og et spil kort.<sup>50</sup>

I såvel disse nordeuropæiske afbildninger som den danske skolekomedie associeres lejesoldater altså med skørlevned, druk og spil. Det var naturligvis karikaturer, men karikaturer afslører netop nogle alment udbredte opfattelser i samfundet. Repræsentationerne tyder altså på, at mange lejesoldater brugte en pæn del af deres tid på at hore, drikke, og spille. Og med en sådan adfærd ville de komme i karambolage med nogle af de normer, som i hvert fald influerede nogle af by-

<sup>46</sup> Hale: "The Soldier", s. 86-111.

<sup>47</sup> Se illustrationen i Keith Moxey: *Peasants, Warriors and Wives. Popular Imagery in the Reformation*, Chicago: University of Chicago Press 1989, s. 86.

<sup>48</sup> Se også Andrew Morrall: "Soldiers and Gypsies: Outsiders and Their Families in Early Sixteenth Century German Art", i Pia F. Cuneo, *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2001, s. 159-180, på s. 161; Malcolm Jones: "Folklore Motifs in Late Medieval Art III: Erotic Animal Imagery", *Folklore* 102(2), 1991, s. 192-219

<sup>49</sup> Se også Hale: "The Soldier", s. 106.

<sup>50</sup> Hale: "The Soldier", s. 92-93; illustration i John K Rowlands (red): *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts*, Amsterdam: Van Gendt & co., 1977, nr. 25, s. 26.

boerne, og som vi kan få et indblik i ved at se på den måde, byernes styrende elite håndterede lokale sager på.

I denne periode, som senere populært er blevet kaldt "den store nordiske rus", blev lejesoldaternes drikkeri formodentligt ikke mødt med den store fordømmelse, selv om visse kirkelige ledere som biskop Niels Palladius (ca. 1510-60) rasede mod alkoholens onder.<sup>51</sup> Dog kan vi se, at nogle af alkoholindtagets følger var ildesete. Umådeholdent drikkeri og "uhøvisk levned" kunne karakteriseres som "ond husholdning" og føre til forvisning, som Peter Skrædder og hans hustru erfarede, da de i 1562 blev forvist fra Helsingør på grund af "ond husholdning mett drich och fraadtzery, suergen, banden och slig anden wtilbørlighed".<sup>52</sup>

Noget ganske andet var lejesoldaternes omgang med løsagtige kvinder. Her er det overordnede billede, at holdningen til disse kvinder skærpedes i løbet af 1500-tallet, blandt andet under indflydelse af reformationen og Luthers skrifter. Der ses en gradvis intensivering i fordømmelsen og forfølgelsen af sådanne kvinder,<sup>53</sup> som blev udfoldet i 1570'erne, hvor Frederik 2. pålagde øvrigheden i Helsingør (og andre byer, som måtte bruge beføjelsen) at slå hårdt ned på prostituerede, som skulle indfanges, kagstryges og så forvises fra byen. Ved gentagne forseelser skulle de druknes.<sup>54</sup>

Den generelle holdning i senmiddelalderen og ind i 1500-tallet synes at have været, at prostituerede blev tålt, men dog skulle holdes adskilt fra det gode selskab. Det afspejlede sig i nogle af de tiltag, der kom fra centralt hold, og som kan følges i byerne. Løsagtige kvinder skulle f.eks. bære særlige identitetsmarkører i deres dragt, så de kunne skelnes fra "erligt Folck". Det blev først fastlagt ved kongelige forordninger (1496 og 1522), men i midten af 1500-tallet kom der så lokale tiltag, som da Aalborgs råd 1556 fastlagde nogle dragtregler for prostituerede,

<sup>51</sup> Se hans skrift fra 1556 mod drukkerskab, Carl S. Petersen (red): *Niels Palladius. Om drukkerskab*, København: Forening for Boghaandværk 1907; se også Martin Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60*, Kirkehistoriske Studier II:27 1968

<sup>52</sup> *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1562, s. 168-169. Der er mange andre eksempler fra Helsingør, herunder endnu to fra 1562, *Helsingør Stadsbog*, s. 192 og to fra 1563, *Helsingør Stadsbog*, s. 248 og s. 290. Se også Knudsen: "Sørg for at bevare dit gode rygte", s. 8. Sådanne forseelser kunne også føre til eksklusion fra et andet centralt fællesskab, lavet, *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1562, s. 165.

<sup>53</sup> For udviklingerne i holdningen til prostituerede, lovgivningen om andre sædelighedsforhold og mistænkeliggørelsen af ugifte kvinder, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, f.eks. s. 65-80 og s. 81-92 og Jacobsen: *Kvinder, køn, og købstadslovgivning*, blandt andre s. 129-132 og s. 214-217.

<sup>54</sup> Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 44-6 og s. 66. Breve af 13.-14. juli 1574, *Corpus constitutionum*, bind 1, s. 590-591. Jeg vil ikke her diskutere, hvorvidt det sene 1500-tals sædelighedslovgivning kan bidrage til den nu klassiske diskussion om en statslig disciplineringsproces eller en civilisationsproces (f.eks. i Elias'k forstand) især i 1600-tallet; her skal blot understreges kompleksiteten og de lokale forskelle i den langt fra lineære udvikling samt at en del af drivkraften i udviklingen tilsyneladende kom fra byernes øvrigheder, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 93-94.

hvilket viser den lokale brug af identitetsmarkører – og at prostituerede stadig blev tålt i byen.<sup>55</sup> De prostituerede skulle også holdes fysisk adskilt fra øvrige byboer: forordningen af 1522 bestemte således, at løstgite kvinder “ey skulle boe oc bygge i Gaderne oc Stræder hoss anditt gott erligt Folck”.<sup>56</sup> Og noget tyder på, at det rent faktisk forholdt sig sådan, hvad enten det nu skyldtes love, det lokale råds påbud eller centrifugale sociale og økonomiske dynamikker: i København var det i begyndelsen af 1500-tallet det område, der kaldtes Rosengården, tæt ved bymurene, som var befolket af de prostituerede og andre sociale *outcasts* som rakkerne og bødlen; i Helsingør boede denne gruppe i midten af 1500-tallet tilsyneladende i byens nordvestlige ende.<sup>57</sup>

Der var betydelige lokale forskelle i byernes øvrigheds tilgang til prostituerede.<sup>58</sup> I sin visitatsbog kunne Peder Palladius (1503-60), biskop over Sjællands stift og Niels' storebror, således meddele, at løstgite kvinder blev straffet ved kagen i København, Kalundborg og i Kulhuset i Roskilde, mens byfogeder andre steder beskyttede sådanne “skarns qvinder”.<sup>59</sup> På grund af byens velbevarede arkiv ved vi særligt meget om forholdene i Helsingør, og her ser vi, at byens øvrighed i 1560'erne begyndte at slå hårdt ned på løstgighed og anden usædelighed. I 1562 forviste byen således Johanne Sørensdatter, som nok var en kendt prostitueret og i hvert fald gik under navnet “den ferske groppenbrad [grydesteg]”. Hun havde boet hos Jens Drager, som ved samme lejlighed måtte love, at han i fremtiden ikke ville huse “løse eller skørske quindfolch”.<sup>60</sup> Der er mange andre eksempler fra Helsingør i 1560'erne, men byen var sikkert ikke ganske typisk for de danske byer på dette område, blandt andet på grund af sin status som international handels- og havneby. Københavns bystyre fulgte tilsyneladende ikke konsekvent en hård

<sup>55</sup> Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 26; Christian 2.s verdslige lov af 1522 §66, *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 108; denne sidste blev dog ophævet allerede året efter; D.H. Wulff: “Magistratsvedtægter for Aalborg fra Midten af det sextende Aarhundrede”, *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, 1. rk., 2. bd. 1868-69, s. 113-166 på s. 145. For den lignende lovgivning i det øvrige Europa og dens kontekst, se f.eks. Kathy Stuart: *Defiled Trades and Social Outcasts. Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 29-30.

<sup>56</sup> Christian 2.s verdslige lov af 1522 §66, *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 108

<sup>57</sup> Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 25-27; se også Knudsen: “Sørg for at bevare dit gode rygte”, s. 8.

<sup>58</sup> Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 65-66.

<sup>59</sup> *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 5, s. 140 og s. 142.

<sup>60</sup> *Helsingør Stadsbog*, s. 149. Der er flere andre sager om løstgighed fra Helsingør i disse år, se *Helsingør Stadsbog*, s. 130, s. 159 og s. 165 (alle 1562); samt s. 387 (1564). Se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 92-100; Kenno Pedersen: *Stadens døtre. Træk af prostitutionens historie i Helsingør*, Helsingør: Nordisk Forlag 1989, samt Pernille Ulla Knudsen: “Lokalmyndighedernes håndtering af løsgængere i Helsingør 1549-1588”, *Årsskrift for Politihistorisk Selskab* 1997, pp. 5-33, og i Henrik Stevnsborg og Ditlev Tamm: *Med lov skal land bygges II. Retshistoriske afhandlinger*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1997.

kurs; i hvert fald ser vi, at Frederik 2. i 1582 formanede byens råd til at tage sager om løssagtighed mere alvorligt.<sup>61</sup>

På trods af lokale variationer er billedet, at løssagtige kvinder i 1500-tallet blev stigmatiseret og, i stigende grad, udstødt og kriminaliseret. Ærlige byboer ville ikke associeres med løssagtighed,<sup>62</sup> og når lejesoldater i det danske rige under Syvårskrigen omgikkes med løssagtige kvinder, sådan som f.eks. Sthens skuespil antyder, brød de således de normer og opfattelser, som dominerede den økonomisk og socialt bedrestillede del af bybefolkningen, og som lå bag byrådenes forsøg på at kontrollere og disciplinere byboerne.

“MED GODE KLÆDER  
VIL JEG SMYKKE MIG”

Endnu et vigtigt tema i *Kort Vending's* fremstilling af lejesoldaten var hans klædedragt. Sthen lader krigsmanden erklære, at: “Med gode klæder vil jeg smykke mig”, og da hans lykke er vendt, klager han straks: “Her er borte både frakke og kåbe...”.<sup>63</sup>

Også her slår den danske fremstilling en tone an, som genfindes i den forestilling, der

### Schrambanns.

Ich pin genent Valtein Schrambanns.  
In Denmark wert ich mich des mans.  
In den Wirzhawß auff dem vmlatz.  
Lig ich noch tag vnd nacht im hag.  
Vnd welchey mich vnlustig macht.  
Der müß bald liefften mit ein Schlacht.



Illustration: 3 En tysk lejesoldat. Tysk træsnit fra omkring 1540 af Erhard Schön (1491-1542) (efter Keith Moxey: *Peasants, Warriors and Wives. Popular Imagery in the Reformation*, Chicago: University of Chicago Press 1989, s. 92). Schön lader soldaten præsentere sig selv således: “Jeg bliver kaldt Valentin Arfjæs, i Danmark har jeg ført mig frem; på kroen og i lejren turer jeg nat og dag; den, som generer mig, må straks stille op til slag”.

<sup>61</sup> Brev af 6. april 1582, *Corpus constitutionum*, bind 2, s. 257.

<sup>62</sup> Dette billede støttes af lavsskræernes bestemmelser, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 25 og s. 115, note 110.

<sup>63</sup> *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 481 og l. 2259, oversat hhv. s. 119 og s. 131.



var blevet konstrueret i Nordeuropa og f.eks. formidledes af tyske og schweiziske kunstnere. Deres afbildninger af lejesoldater i 1500-tallet viser, at de typisk klædte sig særdeles flamboyant (og om muligt luksuriøst) og imiterede den højeste adels mode. Et satirisk træsnit fra omkring 1540 af *Erhard Schön* (1491-1542) fra Nürnberg (illustration 3) kan tjene som eksempel. Her viser Schön en tysk lejesoldat, som i øvrigt erklærer, at han har tjent i Danmark. På hovedet har han, kækt på sned, en stor fjerprydet hat, som skulle efterligne ridderens hjelmbusk, og han er iklædt en rigt broderet overdel med voluminøse ærmer, hoser med prominent skamkapsel og opskårne spalter, som afslørede andre, måske kostbare stoffer indenunder – ganske som det på denne tid var typisk for nordeuropæiske lejesoldater.<sup>64</sup> Der er andre kilder, der viser, at de lejesoldater, der i årtierne i 1500-tallets midte kom til Danmark, troppede op i ekstravagante og udfordrende klæder. I 1555 havde Andreas Musculus (1514-88), biskop i Frankfurt og ivrig luthersk propagandist, forfattet en moralsk opsang om tidens buksemode, pludderbukserne, som de lokale mænd kopierede fra lejesoldaterne, og denne tekst udgav biskop Peder Palladius allerede et halvt års tid senere i en dansk oversættelse, *Om hosedjæveln*. Musculus' tekst var efter Palladius' mening relevant for den danske befolkning, for, som han skrev, "den hosedjævels ild brænder allerede mange steder her i Danmarks rige og tændes op jo mere og mere, siden landsknægtene ... var her i København ...".<sup>65</sup> Der var to problemer med den nye mode, mente Musculus og Palladius: den ødselhed, der lå i det store stofforbrug,<sup>66</sup> og den udfordrende beklædning, især ved skridtet, hvor brugen af skamkapsler accentuerede kønsdelene. Ja, det gik så vidt, skrev de, at de lokale unge mænd ("vore unge kumpaner") udstoppede skridtet "med Helvedes ild og klude" og derved ledte unge, uskyldige piger i fordærv.<sup>67</sup>

Lejesoldaternes klædedragt provokerede ikke bare de kristne ildsjæle i den efterreformatoriske danske debat. Den udfordrede også standssamfundet. I det danske rige sås der – ganske som andre steder i Europa i tidlig moderne tid – som del af luksuslovgivningen nogle forsøg på at regulere de forskellige stænders klædedragt. I Christian 3.s københavnske reces (1547) blev det f.eks. fastslået, at ingen ud over den kongelige familie måtte bære klæder af bliant [et kostbart silkestof] eller stof gennemvævet eller dekoreret med guld- eller sølvtråde; for

<sup>64</sup> Afbilledet i Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Århus Universitetsforlag 2001, s. 44-77 på s. 49, og i Moxey: *Peasants*, s. 92.

<sup>65</sup> *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 47, l. 8-12. For en oversigt over lejetropper i Danmark midt i 1500-tallet, se Søren Balle: *Statsfinanserne på Christian 3.s tid*, Århus: Århus Universitetsforlag 1992, s. 210-230.

<sup>66</sup> *Peder Palladius' Danske Skifter*, s. 37, l. 12-17; dette fik 1556 Christian 3. til at forbyde pludderbukser, *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 15 med note 3. Se også *Helsingør Stadsbog*, s. 259, om en bybo, der 1563 fik en forholdsvis kostbar kappe besat med fløjlsom betaling af to skotske lejesoldater, han havde haft indkvarteret.

<sup>67</sup> *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 35, l. 23-31, se også s. 18.

borger- og bonde-standen gjaldt det endvidere, at de ikke måtte bære klæder af fløj, damask eller silke. Reglerne blev gentaget i den koldingske reces (1558).<sup>68</sup> Standssamfundet skulle altså kendetegnes ved visuelle identitets- og statusmarkører. Når lejesoldaterne på en højst iøjnefaldende måde ignorerede sådanne dragtbestemmelser, lagde de samtidigt afstand til – og viste deres foragt for – standssamfundet og dets snærende bånd.

#### ALLIANCER OG FÆLLESSKABER

Det betød ikke, at der var en uoverstigelig barriere mellem byboer og de lejesoldater, de havde indkvarteret. Der er mange eksempler på alliancer – alliancer, som udsprang af erfaringsfællesskaber, midlertidige afhængighedsbånd og sociale og økonomiske relationer.

I sagen fra Odense var det som nævnt tre skotske lejesoldater, der angreb en fjerde skotte, som indtil for ganske nylig havde været deres kammerat og krigsfælle. Den sag viser ikke bare, hvordan der kunne komme splid mellem krigsfæller, men også hvordan der blev forment nye bånd eller alliancer mellem indkvarterede soldater og lokale. Brudgommen var jo en skotsk soldat, der var 'hoppet af' og havde bosat sig i Odense som skomager. Hans karriereforløb tyder på, at han blot havde taget tjeneste som lejesoldat i nogle få år, hvorefter han så ville tilbage til det håndværk, skomageriet, han allerede var oplært i. Og som skomagerudlært havde han jo et erfaringsfællesskab med nogle af Odenses håndværkere, en indsigt i og erfaring med deres verden og omverdensforståelse, som styrkede hans relationer med dem. Selv om der i Odense råds skrivelse anes en vis oprindelig modvilje mod at give ham borgerskab i byen – de skrev om hans ansøgning, at "wy wiste icke adt necthe hannom, thi handt kandt sytt handuerck rett well" – var han meget hurtigt blevet indoptaget i det sociale liv blandt byens håndværkere.<sup>69</sup> Han fik borgerskab, blev gift ind i en lokal familie, og hans bryllup blev holdt af en lokal håndværker. Hans nye relationer til lokalsamfundet ses i den menige borgers vidnesbyrd om sagen. Her omtales lejesoldaterne som nævnt konsekvent som "Skotterne", men den skotske soldat, som havde slået sig ned i byen, bliver ikke kaldt "Skotte" – hans skotske baggrund nævnes slet ikke. Han kaldes i stedet konsekvent "brudgom", for han er nu den meniges borgers svigersøn; han træder altså frem som individ og ses ikke som del af det fremmede kollektiv.

Andre former for alliancer mellem lejesoldater og byboer udsprang af den nære kontakt, som indkvarteringerne skabte mellem bybo og lejesoldat. I Roskilde-sagen tog Mads Smed to skotske soldater, han havde indkvarteret, med ud for

<sup>68</sup> Københavnske reces §27: *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 229-230; Koldingske reces §35: *Corpus constitutionum*, bind 1, s. 30-31. For en introduktion til europæiske eksempler, se Carlo Marco Belfanti og Fabio Giusberti: "Clothing and social inequality in early modern Europe: introductory remarks", *Continuity and Change* 15, 2000, s. 359-365.

<sup>69</sup> *Danske Magazin* 4:6, s. 321, l. 12-13.

at lede efter sin tjenestepige, som jo angiveligt var blevet trukket væk af en tredje skotsk soldat. Han må have antaget, at hans logerende skotter ville holde med ham i en konflikt mod en af deres landsmænd og krigsfæller. Han regnede altså med, at den daglige interaktion, de havde haft i hans hus, havde skabt nogle bånd eller midlertidige afhængighedsrelationer, som kunne konkurrere med de relationer og den loyalitet, der var mellem de skotske soldater.

Nogle af de aktiviteter, som byboer og lejesoldater fandt sammen om, var sikkert ildeset af byens øvrighed og de 'gode og ærlige' mennesker i byen. Som materialet fra byerne viser, var det ikke alle i de stærkt socialt differentierede byer, der ville eller kunne dele bystyrets opfattelse af løbsagtighed og druk, så mon ikke lejesoldaterne i byernes beværtninger fandt en del lokale mænd og kvinder, som var villige til at lette deres kedsomhed og pengepung. Men som altid er kildematerialet temmelig tavst om disse marginale eksistenser, så længe de undgik øvrighedens opmærksomhed. Vi ser dog, at det ikke kun var normbrydere, men også lovbrydere, der fandt sammen. I 1564 stjal en tysk lejesoldat således i ledtog med en borger fra Falsterbo en større sum penge fra sin høvedsmand.<sup>70</sup>

Som sagerne fra Odense, Roskilde og Falsterbo viser, er der mange eksempler på, at individuelle lejesoldater brød med soldaterkollektivet – nogle gang ganske spektakulært. Under indkvarteringerne i byerne agerede lejesoldaterne altså både kollektivt – f.eks. under oprørene i Ystad og Malmø 1565 og i Roskilde i 1569, da en af deres krigsfæller var blevet dræbt af Mads Smeds pige – og individuelt. Det understøtter en forståelse af, at man har kunnet finde såvel fælles som individuelle og forskellige værdier, normer, idéer og identiteter inden for denne gruppe, ganske som man kunne i det socialt og økonomisk differentierede bysamfund. For at afdække relationerne mellem de to grupper, bysamfundet og det militære kollektiv, må man altså tage højde for gruppernes interne kompleksitet og variation.

Hverken bysamfundet eller lejesoldaternes kollektiv var homogene størrelser, hvis medlemmer havde samme erfaringer og konsekvent fulgte et fælles norm-sæt. Det materiale, der her er gennemgået, viser da også, hvordan der blandt indbyggerne i de danske byer i årene omkring Syvårskrigen var yderst forskellige relationer til og opfattelser af lejesoldaterne. For nogle udgjorde lejesoldaterne et fremmed og uforståeligt kollektiv; hos andre var der en forståelse af, at de var en samling højst forskellige individer, og at man delte erfaringer med i hvert fald nogle af dem. For biskop Peder Palladius var lejesoldater farlige normbrydere, der korrumpere ungdommen og underminerede samfundets moral; for andre var de fändenivoldske festfæller, man kunne drikke og spille med, eller fascinerende fremmede fugle, hvis klædedragt man ønskede at kopiere. For nogle kvinder

<sup>70</sup> Brev af 30. marts 1564, *Kancelliets Brevbøger*, s. 415. Et lignende billede af relationerne mellem lejesoldater og lokalbefolkningen ses i den ukendte lejesoldats dagbog fra Trediveårskrigen, se Appel, "Vaagen Mand".

var en lejesoldat deres voldtægtsmand; for borgerdatteren fra Odense var han hendes nye ægte mand. For Mads Smed kunne lejesoldater både være voldsmænd, som truede hans husstand, og pålidelige logerende, der hjalp i en farlig situation. Opfattelserne afhang af den enkelte indbyggers sociale status, position, værdier og normer; hertil kom tidligere personlige oplevelser og kundskaber, alder og konkrete erfaringer med lejesoldaterne – erfaringer, som inkluderede overfald, voldtægter, tyverier og normbrud, men også venskabelig, daglig omgang og alliancer, fordi individuelle relationer i mange tilfælde skabte eller klargjorde en række fællesskaber, som flettede lejesoldaternes og byboernes liv sammen.

IBEN FONNESBERG-SCHMIDT  
 PH.D., LEKTOR I FØRMODERNE KULTURMØDER  
 HISTORIESTUDIET, INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER  
 AALBORG UNIVERSITET

#### ABSTRACT

#### **Encounters between Danish townspeople and mercenaries during the Seven Years' War**

This article explores the relations between townspeople and mercenaries in the Danish realm during the so-called Seven Years' War of 1563-1570 between the Danish and Swedish kings. Drawing on a range of sources including royal instructions, petitions from town dwellers to the king, municipal records, plays and contemporary woodcuts, the article examines how the townspeople perceived the Scottish and German mercenaries with whom they come into close contact when soldiers were billeted in the towns before and after deployment. The article presents a number of examples of very different forms of interaction and encounters between mercenaries and town dwellers, ranging from riots, robberies, ructions and rape to marriage and enrolment in municipal guilds. These are used to highlight how the townspeople's perceptions of the mercenaries varied depending on a variety of factors, including the individual town dweller's previous personal experiences, age, values and norms as well as social and economic status.